

Slovensko
društvo
za preučevanje
18. stoletja

BILTEN

10, 2018

GVTENHAAG

Wies die von Moheregg Komende anzusehen haben.

Slovensko
društvo
za preučevanje
18. stoletja

BILTEN

10, 2018

GV TENHAA.G
Wies die von Mohercgg Komende anzusehen haben.

Bilten, št. 10, 2018

Izdajatelj:

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

Naslov:

ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

Urednik:

Miha Preinfalk, Ljubljana

Redakcija te številke je bila zaključena:

20. decembra 2018

Naklada:

40 izvodov

ISSN 1855-8445

Na naslovnici:

Grad Hrastovec (G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*,
Maribor, 2006 (ponatis iz leta 1681), sl. 33).

Uvodna beseda

Konec leta je čas, ko se običajno ozremo na minule mesece in skušamo narediti obračun opravljenega dela. Tudi Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja pri tem ni nobena izjema. Glavna društvena dejavnost je prirejanje znanstvenih predavanj, ki pred javnost razgrinjajo nova dognanja o 18. stoletju. Tudi letos smo po načrtih izvedli štiri takšna predavanja. V prvem nam je Tone Krampač iz ljubljanskega Nadškofijskega arhiva predstavil popis prebivalstva iz leta 1754. Kot arhivist nam je razkril pomen besedila kot zgodovinskega vira in pripomočka za genealoške in sociološke raziskave. Vir je še posebej dragocen, ker je kranjski popis edini iz celotne monarhije, ki se je ohranil. Hana Habjan nas je popeljala po Novem trgu 18. stoletja in nam predstavila tamkajšnje hiše in njihove prebivalce – tako plemstvo kot služinčad in njihove medsebojne odnose. Mitja Trojar je podal zgodovinski pregled slovnice slovenskega jezika od najstarejše Dalmatinove iz 16. stoletja do mlajših s konca 19. in začetka 20. stoletja. V predavanju je pokazal, kako so slovnice vplivale na razvoj in ustalitev slovenske jezikoslovne terminologije. Letošnji sklop predavanj je zaokrožil Matjaž Grahornik, ki je predstavil grad in gospostvo Hrastovec. Po kratkem orisu dogajanja v starejših obdobjih, ko je grad menjal lastnike in nazadnje v 15. stoletju pristal v rokah rodbine Herberstein, se je referent posebej pomudil v 18. stoletju, ko se je morala ena veja Herbersteinov zaradi finančnih težav iz gradu umakniti drugi veji. Predavanje se je zaključilo z začetkom 19. stoletja, ko je grad dokončno zamenjal lastnika in je iz plemiških prešel v meščanske roke.

Poleg kabinetnih predavanj smo septembra organizirali tudi strokovno ekskurzijo na Ptuj, ki jo je vodil Dejan Zadravec. Popeljal nas je po točkah, povezanih z 18. stoletjem, zlasti z ukrepi Marije Terezije. Med njimi je na prvem mestu ustanovitev Cesarsko-kraljevega vojaškega invalidskega doma leta 1751, s katerim je vladarica poskušala izboljšati nezavidljivo gospodarsko stanje mesta.

Društvo se lahko pohvali tudi z dvema knjižnima publikacijama. Septembra je luč sveta ugledala monografija o Mariji Tereziji, ki je zaključek obeleževanja 300-letnice rojstva te razsvetljene cesarice. Leta 2017 je namreč društvo v sodelovanju z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU pripravilo odmeven mednarodni simpozij o Mariji Tereziji, 22 referatov s simpozija pa je zdaj izšlo v obliki znanstvenih razprav.

Novembra smo se razveselili še izida monografije o Križankah. Tudi ta knjiga je rezultat znanstvenega simpozija, ki ga je leta 2015 organiziralo naše društvo. Vsebuje 20 prispevkov, ki z različnih vidikov osvetljujejo zgodovino cerkve in nekdanjega samostanskega kompleksa Nemškega viteškega reda, te starodavne in častitljive inštitucije, zelo pomembne tudi za zgodovino Ljubljane.

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja se torej s ponosom ozira na opravljeno delo v letu 2018 in se hkrati že intenzivno pripravlja na prihajajoče leto 2019 in njegove izzive. Med temi bo nedvomno največji in najzanimivejši simpozij o Žigi Zoisu, ki ga društvo skupaj z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU in Inštitutom za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU pripravlja ob 200-letnici smrti znamenitega barona.

*Miha Preinfalk
urednik Biltena*

VSEBINA

Povzetki predavanj 2018

Tone Krampač: Terezijansko ljudsko štetje 1754 in njegovo ohranjeno gradivo za slovenski prostor

Hana Habjan: Družbenozgodovinski razvoj Novega trga v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja

Mitja Trojar: Razvoj slovenske jezikoslovne terminologije v slovenskih slovnica v 18. stoletju in 1. polovici 19. stoletja

Matjaž Grahornik: Herbersteini na Hrastovcu

Strokovna ekskurzija na Ptuj

Po sledeh Cesarsko-kraljevega vojaškega invalidskega doma na Ptuj

POVZETKI PREDAVANJ 2018

40. predavanje – 1. 3. 2018

Tone Krampač, *Ljubljana*

Terezijansko ljudsko štetje 1754 in njegovo ohranjeno gradivo za slovenski prostor

Na pobudo vladarice Marije Terezije je bilo leta 1754 v cesarski Avstriji in s tem tudi v slovenskih deželah izvedeno prvo štetje prebivalstva. Podlaga za njegovo izvedbo so bile davčne in socialne reforme. Popis prebivalstva so izvedli župniki oziroma upravitelji župnij, jezika popisnih pol sta bila nemščina in latinščina.

Popis posamezne župnije je razdeljen na posamezne vasi. Poseben primer je mesto Ljubljana, ki je razdeljeno na posamezne distrikte oziroma okraje in ti na posamezne ulice. Nadalje so vasi razdeljene na posamezna gospodstva. Posamezen popis hiše oziroma družine je vseboval ime gospodstva, ki mu je bila družina podložna, ter ime in priimek gospodarja (»glave« družine) in njegovo starost. Žena je bila navedena le z imenom in starostjo, starši gospodarja ali žene pa z imenom in priimkom ter starostjo. Nazadnje so sledili še sledili imena in starost otrok. Če je bila družina premožnejša, popis družine zaključujejo podatki o poslih oziroma služinčadi z imenom, s priimkom, službo pri družini in starostjo. V nekaterih primerih je osnovni družini dodan še popis družine, ki je bila njihov podnajemnik.

V popisu zasledimo znamenite ljudi kot npr. v Ljubljani znamenitega kiparja Francesca Robbo (1698–1757), duhovnika in jezikoslovca Marka (Antona) Pohlina (1735–1801), razsvetljenca in narodnega buditelja Blaža Kumerdeja (1738–1805), ter v Radovljici čebelarja in slovenskega slikarja Antona Janšo (1734–1773).

V celotni Habsburški monarhiji so se popisi ohranili le v ljubljanski nadškofiji. Popis zajema le župnije, ki so leta 1754 spadale pod njeno upravo. Vsi popisi, ki so bili shranjeni na Dunaju, naj bi bili uničeni v požaru v 19. stoletju. Kje so končali popisi ostalih škofij, ni znano.

V Nadškofijskem arhivu je shranjenih 74 popisov različnih župnij in mesta Ljubljane. Štiriindvajset popisov za gorenjskem župnije je leta 2016 že izšlo v knjigi. Objavljeni so popisi župnij Bled, Bohinj, Dovje, Gorje, Jesenice, Kamna Gorica, Koroška Bela, Kranj – Šmartin, Kranj, Kranjska Gora, Križe, Kropa, Ljubljana – Šentvid, Mošnje, Naklo, Ovsiš, Podbrezje, Preddivor, Radovljica, Smlednik, Sora, Šmartno pod Šmarno Goro, Vodice, Zasip. Na ozemlju današnje ljubljanske škofije ostaja še trinajst župnij, in sicer: Dob, Ig, Hotedršica, Krašnja, mesto Ljubljana, ljubljanski stolni vikariat, Logatec, Motnik, Polhov Gradec, Rovte, Svibno, Šentjernej in Vrhnika. Na ozemlju koroškega vikariata ljubljanske škofije je bilo popisanih pet župnij: Črna na Koroškem, Slovenj Gradec, Stari trg pri Slovenj Gradcu, Sv. Danijel pri Razborju, Šentilj pod Turjakom. Na ozemlju štajerskega vikariata ljubljanske škofije je bilo 22 župnij: Bizeljsko, Gornji Grad, Griže, Ljubno, Luče, Mozirje, Pilštanj, Planina pri Sevnici, Podčetrtek, Podsreda, Rečica ob Savinji, Solčava, Sv. Ilj pri Velenju, Sv. Jurij pod Taborom, Sv. Martin pri Šaleku, Sv. Pavel pri Preboldu, Sv. Peter pod Svetimi gorami, Šentjanž na Vinski gori, Škale, Šoštanj, Trbovlje in Žusem. Ena župnija je bila popisana tudi na ozemlju današnje škofije Koper, in sicer Godovič. Ena župnija leži na ozemlju današnje Italije – Bela Peč (Fusine in Valromana), osem pa na ozemlju današnje Avstrije: Dvor (Kranzelhofen), Lipa (Lind), Pliberk (Bleiburg), Skočidol (Gottesthall), Sv. Nikolaj pri Beljaku (St. Nicolaus bey Villach), Šentrupert pri Beljaku (St. Ruprecht unter Landskronn), Šmihel pod Pliberkom (St. Michael), Vogrče (Rinkenberg).

Na splošno imajo rodoslovci prevelika pričakovanja glede uporabnosti popisa prebivalstva za današnji čas. Popisi so le okvirna

orientacija pri iskanju prednikov. So boljši od statusov animarum, saj imajo navedbe služinčadi in podnajemnikov, slabši pa glede na zavajajoče podatke o starosti (netočna navedba starosti).

Terezijanski popis iz leta 1754 je zgodovinsko zelo dragoceno gradivo. To so prvi orisi o velikosti in pestri sestavi slovenske družine. Na žalost so v primerjavi s poznejšimi popisi nenatančni, saj ne zajemajo podatkov o vseh družinah, ki so živele na območju določene župnije. Tudi navedba starosti oseb v veliki večni primerov ne drži. Ostaja upanje, da bo v bodoče to arhivsko gradivo večkrat v uporabi. Predvsem pa, da bodo prepisani podatki v knjigi, ki je izšla leta 2016, v veliko pomoč pri iskanju prednikov in pripravi različnih znanstvenih in poljudnih razprav.

41. predavanje – 17. 5. 2018

Hana Habjan, *Ljubljana*

Družbenozgodovinski razvoj Novega trga v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja

Namen predavanja, ki temelji na magistrskem delu iz leta 2016 na temo bivalne kulture družbenih elit v Angliji in v habsburških deželah v 18. stoletju, je bil na podlagi različnih virov prikazati bivanje družbenih elit in njihov odnos do bivališč ter razlikovanje med reprezentančnimi in zasebnimi prostori omenjenih elit na primeru Novega trga v Ljubljani.

V 17. in še posebej 18. stoletju se čedalje več plemstva seli v glavna mesta dežel Habsburške monarhije ali na Dunaj. Plemstvo na Slovenskem ni bilo imuno na spremembe glede lokacij bivališč plemstva, ki so se pojavljale že konec 17. stoletja, v prvi polovici 18. stoletja pa je bila njihova prisotnost v slovenskih mestih že stalnica. Visoka koncentracija družbenih elit je bila podlaga za intenzivno socialno mreženje, ki ga je uspešni plemič hočeš nočeš moral obvladati.

Koncentracija plemstva je razvidna tudi iz inventarizacij premoženja; v Arhivu RS je iz obdobja 1771–1780 ohranjenih 116 opravljenih inventarizacij za 106 pokojnikov plemiškega izvora, 62 jih je bilo opravljenih v Ljubljani. Poleg Ljubljane so popisovali premoženja še v drugih kranjskih mestih: Novo mesto, Škofja Loka, Kostanjevica, Vipava, Logatec, Kranj, Kamnik. Samo 30 pokojnikov je pustilo svoje premoženje izključno na podeželju. Plemiška prisotnost v mestih se je jasno izrazila v arhitekturni spremembi slovenskih mest.

Na Kranjskem se je stavbna dejavnost okrepila že kmalu po sredi 17. stoletja, novejše plemiške stavbe pa izvirajo večidel iz

srede 18. stoletja, po letu 1740, ko v Ljubljani nastopi preobrat zaradi izčrpanosti stavbnega programa pri cerkveni novogradnji. V najbogatejši fazi poznega baroka nastane v Ljubljani s preoblikovanjem vseh treh mestnih delov prek dvajset baročnih palač, novogradnje ali prezidave pa se pojavljajo tudi v okolici. Pogostejša od novogradenj je združitev več mestnih hiš v eno, s čimer se oblikuje mestno »vzporedje letnemu dvorcu na deželi – palača«. Z bogatejšimi in obsežnejšimi pročelji ter urejeno prostorsko osjo, s prostornejšim stopniščem in večjimi prostori v piano nobile se stekajo skupaj komponente, ki tvorijo statusni simbol. John Swinton je leta 1734 zavedel v svoj dnevnik, ki ga je pisal med potovanjem skozi naše dežele, da je v Ljubljani najti »houses of several of the Carniolian nobility residing here, which are built in a very elegant taste.« Ali je s tem mislil na sodobno arhitekturo ali kakšno stoletje starejšo, pa ne vemo. Temu navkljub so baročne palače v glavnih mestih provinc v izgledu veliko skromnejše od palač na Dunaju.

V Ljubljani je lokacija plemiškega domovanja pomemben indikator statusa lastnika; ko prebiramo sezname stanovalcev, vidimo, da se je plemstvo skoncentriralo na določene lokacije v mestu. Novi trg, kjer je stal Lontovž, je sredi 18. stoletja ena najbolj impozantnih lokacij. Od enajstih hiš, ki so stale na trgu, samo dve nista pripadali plemstvu: Lontovž in ena izmed treh hiš, ki danes tvorijo zgradbo na naslovu Novi trg 6. Enega od razlogov za ekskluzivnost tega območja je pripisati dejstvu, da je bilo mogoče s trgom ustvariti prostran prostor, ki je omogočal razgled – tako videti kot biti viden – in združevanje več manjših hiš v eno večjo.

Leta 1754 je bilo na podlagi popisa prebivalstva v Ljubljani dobrih 6.000 prebivalcev. Od te vsote je plemstvo predstavljalo približno tri odstotke prebivalstva. Iz popisa je Vlado Valenčič izluščil družbeno skupino, ki jo je uvrstil med uslužbenstvo plemstva in duhovščine – te je bilo manj kot odstotek –, medtem ko je hišna služinčad predstavljala dobrih 23 odstotkov, pri čemer so upoštevani tudi služabniki trgovcev in obrtnikov. Največ plemstva je bilo skon-

centriranega v drugem distriktu (133 ljudi), katerega središče je predstavljal Novi trg. Sledil je tretji distrikt s Starim in Mestnim trgom z 28 prebivalci plemiškega porekla. Valenčič je ugotovil tudi, da se je zviševalo število plemstva, prebivajočega v Gradišču, kjer je bilo mogoče imeti hišo z vrtom. Ob popisu leta 1754 so na Novem trgu zabeležili enajst hiš in njihovih stanovalcev.

Primerjava med lastniki v približno petdesetletnem obdobju pokaže, da je bil Novi trg z okolišem magnet za tedanje plemstvo v deželnem glavnem mestu. Ne samo, da so do konca 18. stoletja lastniki izključno le plemiškega stanu, torej lahko govorimo o plemenitenju okolja, temveč je število oseb na posamezno gospodinjstvo presegalo povprečje, ki ga je izračunal Valenčič. To se ujema z njegovo ugotovitvijo, da je največ oseb prišlo na gospodinjstvo na Novem trgu, pred Križankami in v Gosposki ulici, torej tam, kjer je stanovalo plemstvo, uradništvo in bogatejše meščanstvo. Iz popisov lahko izpeljemo tudi postopne selitve na Novi trg ter večanje bivališč s pridobivanjem dodatnih hiš. Lastniki hiš so se sicer menjavali; kjer je do tega prišlo, je prodajam občasno botrovala zadolženost lastnikov.

Novi trg s svojimi prebivalci predstavlja le majhen del bivanjske kulture mesta tudi med plemiško srenjo. Med samimi prebivalci trga so jasne razlike v premoženju: nekateri so imeli obilje bivanjskih površin in poslov, ki so zanje skrbeli, drugi so najemali nekaj sob in se zanašali na eno služabnico. Prebivalce povezuje elitni naslov, ki je v enem stoletju prešel od mešane strukture prebivalstva do enovite družbene strukture, ki je svoj vrh dosegla v drugi polovici 18. stoletja. Ob lastnikih ali najemnikih so prebivali še služabniki. Hišna služinčad, zaposlena pri plemstvu, je leta 1754 v Ljubljani zajemala 22,16 odstotkov prebivalstva skupaj z družinskimi člani. Največ služinčadi je bilo pri plemiških družinah.

Gospôdi so priporočali, naj dobro skrbi za služinčad; tako za njeno duhovno kot fizično zdravje. Služabniki so morali vestno skr-

beti za svoj izgled, še posebej lakaji in paži, ki so bili prvi in zadnji na ogled obiskovalcem.

Med služabniki in gospodo so se navkljub družbenim normam ob vsej interakciji spleтали odnosi, ki so presegali meje spodobnega ali sprejemljivega. Še pogosteje pa se je razvila navezanost, na trenutke bi odnos lahko opisali kot prijateljstvo. Jožefa grofica Gallenberg se je za časa nesrečnega zakona z Wolfom Sigmundom grofom Gallenbergom močno opirala na hišno gospodinjo Ivano pl. Zanetti, ki se je ujela, tako kot nekateri drugi, v vojno zakoncev Gallenberg.

Spremenjene bivalne navade plemstva, ki je čedalje več časa preživljalo v mestih, so pomenile mešanje služabnikov iz različnih gospodinjstev, kar je lahko imelo negativne posledice. Pisci o problematiki služinčadi vidijo glavni razlog za probleme v razvoju urbane kulture. Ekonomske in demografske spremembe so mnoge agrarne delavce prisilile v iskanje nove zaposlitve, hkrati pa je metropola ponujala služabnikom možnost iskanja najboljšega ponudnika. Mnogi zgodovinarji vidijo v 18. stoletju začetke »problema služinčadi« (»the servant problem«), kar se odraža tudi v sodobni literaturi. Daniel Defoe, ki je veliko pisal na temo služinčadi, je razlikoval med sedanjo »vsesplošno degeneriranostjo služinčadi« in »dobrimi služabniki prejšnjih časov«. Tedanja literatura prikazuje služabnike kot samostojne zastopnike, ki prodajajo svoje delo za najvišjo ceno, ali pa kot del družine, čigar motivacija sta naklonjenost in zvestoba. Ravno ta razdvojenost med osebno avtonomijo in emotivno privrženostjo je jedro pojma »problem služinčadi«, ki se je oblikoval v 19. stoletju. Avtonomijo služabnikov so omejevali zakoni: dunajski mestni red za služinčad iz leta 1784 je prepovedoval služabnikom, da bi brez vedenja gospodarja zapustili hišo, vrniti pa so se morali do določene ure.

Za plemstvo je bila prisotnost služinčadi neobhodno potrebna: višje je bilo število služabnikov, bolj ugledno in cenjeno je bilo gospodinjstvo in večji ugled gospode. Bolj ko je bilo gospodinjstvo

funkcionalno diferencirano, višji je bil status in obratno. Tekom 17. in 18. stoletja prihaja do precejšnjih sprememb v odnosu do služinčadi. Po eni strani se prične uveljavljati koncept zasebnosti, ki zahteva odmik družine in posameznika od skupnega gospodinjstva srednjega veka s skupinsko bivalno naravnostjo. Po drugi strani pa je še vedno uveljavljena zahteva po emotivni privrženosti služabniškega sloja. Služabniki predstavljajo obraz hiše, pa tudi oči in ušesa. Čedalje bolj se uveljavlja ločnica v smislu prefinjenosti višjih slojev, ki so ponotranjili nove koncepte civiliziranosti in po eni strani od služinčadi zahtevali enako obnašanje v gospodinjstvu – čistočo, red, moralo –, po drugi strani pa so na služabnike gledali ne samo zviška, temveč so jih pogosto črtili. Mogoče pa lahko rečemo, da je slaba morala služabnikov velikokrat posledica zgledovanja po gospodi.

Pietro Longhi: Jutranja čokolada, Benetke 1775.

Mitja Trojar, Ljubljana

Razvoj slovenske jezikoslovne terminologije v slovenskih slovnicaх v 18. stoletju in 1. polovici 19. stoletja

Za prvega tvorca slovenske jezikoslovne (slovnice) terminologije velja Marko Pohlin, ki je v svoji nemško pisani slovnici *Kraynska Grammatika* (1768, 1783) za izbranimi nemškimi termini dodajal slovenske ustreznike (npr. *Nennwort* – *imęnska beffeda* 'ime', *Beywort* – *perstavná beffeda* 'pridevnik').¹ Naslednji pomemben mejnik v razvoju slovenske jezikoslovne terminologije je slovnica Mihaela Zagajška *Slovennska Grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre* (1791), ki je dvojezična, tj. vzporedno napisana v nemščini in slovenščini.² Zagajškova slovnica je tako prva slovnica, ki je v celoti pisana tudi v slovenskem metajeziku. Naslednja slovenska slovnica, pomembna za razvoj slovenske jezikoslovne terminologije in jezikoslovja, je *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole* (1811) Valentina Vodnika. Gre za prvo slovensko slovnico, pisano izključno v slovenskem metajeziku, pomembna pa je tudi zaradi

¹ Opozoriti je treba, da so se nekateri jezikoslovni termini vendarle pojavili že prej, tj. pri slovenskih protestantskih piscih, npr. *puhstab* »črka«, *pifmo* »pisava«, (gl. Ahačič, *Zgodovina*), vendar se poskusi bolj sistematične tvorbe slovenske slovnice terminologije dejansko začnejo v 18. stoletju z Markom Pohlino.

² V tem pregledu so upoštewane samo tiste slovenske slovnice, ki vsebujejo tudi slovensko terminologijo (npr. v oklepajih za nemškimi termini), ali so delno ali v celoti pisane v slovenskem metajeziku. Izpuščene so slovnice, ki ne vsebujejo slovenske terminologije, npr. *Windische Sprachlehre* (1777) Ožbalta Gutsmana, *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1809) Jerneja Kopitarja. Opisi navedenih in drugih slovenskih slovnice so dostopni na portalu *Slovenske slovnice in pravopisi* (Ahačič (ur.), *Slovenske slovnice*).

slovensko-latinskega (in deloma slovensko-nemškega) glosarja jezikoslovnih terminov, npr. *dvaglasnik* – *diphthongus* 'dvoglasnik', *lastno ime* – *nomen proprium* 'lastno ime'). Sredi 19. stoletja je izšlo več manjših, didaktičnih slovníc, in sicer *Vodnikova Kranjska pismenost okrajšana za male šole* (1847) Štefana Kociančiča,³ *Kratka slovenska slovnica za pervence* (1847) Jožefa Muršca, *Slovenska slovnica za perve slovenske šole v mestih in na deželi* (1849) Franca Malavašiča, *Grammatik der slowenischen Sprache* (1849) Blaža Potočnika (izbrani slovenski termini so dodani v oklepajih za nemškimi), *Slovnica za Slovence* (1850) Matija Majarja, *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence* (1854) in *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo* (1863) Antona Janežiča (slednja je do konca 19. stoletja in v začetku 20. stoletja doživela več ponatisov in izdaj). V 2. polovici 19. stoletja je izšlo še nekaj slovníc, ki vsebujejo slovensko jezikoslovno terminologijo: *Slovenska slovnica v spregledih* (1863) Antona Lesarja, *Die slowenische Sprache nach ihren Redetheilen* (1866) Frana Levstika (slovenski termini so navedeni v oklepajih), *Slovenska slovnica za pervence* (1870) Andreja Praprotnika, *Slovenska slovnica z naukom, kako se pišejo pisma in opravilni sestavki* (1874) neznanega avtorja, *Slovenska slovnica po Miklošičevi primerjalni* (1881), *Slovenska slovnica za srednje šole* (1884) Josipa Šumana in *Slovenska slovnica z naukom, kako se pišejo pisma in opravilni sestavki* (1883) Petra Končnika.

V primerjalno raziskavo je bil zajet vzorec 50 jezikoslovnih terminov iz 19 slovníc.⁴ Tabela v levem stolpcu prikazuje termine,

³ Ponatis te skrajšane izdaje je v gajičnem črkopisu izšel leta 1854 (gl. opis *Vodnikova Kranjska pismenost okrajšana za male šole* avtorice Andreje Legan Ravnika v Ahačič (ur.), *Slovenske slovnice*).

⁴ Raziskava je bila opravljena v okviru doktorske disertacije *Razvoj slovenske jezikoslovne terminologije v slovenskih slovnícah v 18. in 19. stoletju* (Trojar 2017) pod mentorstvom izr. prof. dr. Kozme Ahačiča. V raziskavo so bile zajete zgoraj navedene slovnice (z izjemo Kociančičeve). *Slovenska slovnica za srednje šole*

ki jih je v *Slovenski slovnici za srednje šole* (1916) uporabil Anton Breznik, v desnem stolpcu pa je naveden slovničar, pri katerem se konkretni termin pojavi prvič.⁵

Tabela: Izbrani slovenski slovnični termini, uporabljeni v Breznikovi *Slovenski slovnici za srednje šole* (1916), z vzporedno navedbo avtorja in letnice izida slovnice, v kateri se je termin pojavil prvič.

Breznik 1916	Slovničar, ki je vpeljal termin + leto vpeljave
<i>besedna vrsta</i>	Breznik (1916)
<i>samostalnik</i>	Janežič (1863) (<i>samostavnik</i>)
<i>lastno ime</i>	Pohlin (1768) (<i>leftnu ime</i>)
<i>občno ime</i>	Majar (1850) (<i>občno ime</i>)
<i>moški spol</i>	Pohlin (1768) (<i>moshki spol</i>)
<i>ženski spol</i>	Pohlin (1768) (<i>shenski spol</i>)
<i>srednji spol</i>	Vodnik (1811) (<i>frédni spol</i>)
<i>imenovalnik</i>	Malavašič (1849) (<i>imenovavnik</i>)
<i>rodilnik</i>	Muršec (1847) (<i>rodivnik</i>)
<i>dajalnik</i>	Janežič (1854) (<i>dajavnik</i>)

Antona Breznika (1916; gl. termine v levem stolpcu Tabele 1) je bila kot merilo uporabljena iz dveh razlogov: 1. gre za prvo novo slovensko slovnico v 20. stoletju (izvzete so torej izdaje Breznikove slovnice) in je zato uporabljena kot pokazatelj, kateri termini so se ohranili do začetka 20. stoletja; 2. primerjava Breznikove slovnice s *Slovensko slovnico* (2000) Jožeta Toporišiča pokaže, da se je velika večina obravnavanih slovničnih terminov iz Breznikove slovnice v nespremenjeni ali malenkostno spremenjeni obliki (npr. poenobesedenje) ohranila vse do konca 20. stoletja. Variantni zapis in/ali izgovor (dela) termina (npr. *občno* – *občno*, *imenovalnik* – *imenovavnik*, *lastno* – *leftnu*) je bil obravnavan kot pojavitev istega (dela) termina. Kadar oblika termina ni identična obliki, ki jo uporablja Breznik, je variantni zapis naveden v oklepaju.

⁵ Gre za prvo pojavitev (vpeljavo) termina v korpusu izbranih slovnice. Vpeljava seveda ne pomeni, da se je termin kontinuirano uporabljal v vseh nadaljnjih slovniceh.

<i>tožilnik</i>	Janežič (1854) (<i>toživnik</i>)
<i>mestnik</i>	Muršec (1847)
<i>orodnik</i>	Šuman (1881)
<i>pridevnik</i>	Levstik (1866)
<i>temeljna stopnja</i>	Breznik (1916)
<i>primernik</i>	Janežič (1863)
<i>presežna stopnja</i>	Vodnik (1811)
<i>števnik</i>	Janežič (1863)
<i>glavni števnik</i>	Janežič (1863)
<i>vrstilni števnik</i>	Janežič (1863) (<i>vrstivni števnik</i>)
<i>ločilni števnik</i>	Janežič (1863) (<i>ločivni števnik</i>)
<i>množilni števnik</i>	Janežič (1863) (<i>množivni števnik</i>)
<i>zaimek</i>	Janežič (1863)
<i>osebni zaimek</i>	Janežič (1863)
<i>svojilni zaimek</i>	Janežič (1863) (<i>svojivni zaimek</i>)
<i>kazalni zaimek</i>	Janežič (1863) (<i>kazavni zaimek</i>)
<i>vprašalni zaimek</i>	Janežič (1863) (<i>vprašavni zaimek</i>)
<i>oziralni zaimek</i>	Janežič (1863) (<i>oziravni zaimek</i>)
<i>nedoločni zaimek</i>	Janežič (1863)
<i>glagol</i>	Vodnik (1811)
<i>sedanjik</i>	Janežič (1863)
<i>pretekli čas</i>	Vodnik (1811)
<i>predpretekli čas</i>	Malavašič (1849)
<i>prihodnjik</i>	Janežič (1863)
<i>oseba</i>	Muršec (1847) (<i>osoba</i>)

<i>določni naklon</i>	Janežič (1863)
<i>velelni naklon</i>	Vodnik (1811) (<i>velivni naklòn</i>)
<i>pogojni naklon</i>	Janežič (1863)
<i>nedoločnik</i>	Janežič (1863)
<i>namenilnik</i>	Janežič (1854) (<i>namenivnik</i>)
<i>glagolnik</i>	Janežič (1863)
<i>prislov</i>	Majar (1850)
<i>krajevni prislov</i>	Janežič (1863)
<i>časovni prislov</i>	Janežič (1863)
<i>načinovni prislov</i>	Janežič & Sket (1889)
<i>predlog</i>	Vodnik (1811)
<i>veznik</i>	Majar (1850)
<i>vezalni veznik</i>	Janežič (1863) (<i>vezavni veznik</i>)
<i>pogojni veznik</i>	Janežič (1863)
<i>medmet</i>	Vodnik (1811)

Raziskava je pokazala, da je jedrno slovensko slovnično izrazje v največji meri oblikoval Anton Janežič, saj je uvedel kar 27 od 50 pregledanih terminov (54 %). Sledijo mu Vodnik s 7 termini (14 %) ter Pohlin, Muršec in Majar, vsak s po 3 termini (6 %). Uspešnost Janežičevih predlogov ni presenetljiva, ker so Janežičeve slovnice doživele precej ponatisov in izdaj, poleg tega pa je Janežič kot urednik in ustanovitelj *Slovenskega glasnika* v časopisu spodbujal razpravo o jezikoslovni terminologiji in si prizadeval za terminološki dogovor. Poudariti pa velja tudi neposredno zapuščino 18. stoletja, tj. nezanemarljiv Pohlinov prispevek k slovenskemu jezikoslovnemu izrazju (*leftnu ime*, *moshki spol*, *shenski spol*).

LITERATURA

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Ahačič, Kozma (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi*, različica 1.0., 2015.

Trojar, Mitja: *Development of Slovenian linguistic terminology in Slovenian grammars in the 18th and 19th centuries. Doktorska disertacija*. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2017.

www.fran.si/slovnice-in-pravopisi

<https://repozitorij.ung.si/IzpisGradiva.php?id=3329>

Leta 2018 je minilo 250 let od izida Pohlinove Kraynske grammatike.

43. predavanje – 20. 11. 2018

Matjaž Grahornik, Maribor

Herbersteini na Hrastovcu

Herbersteini so ena najznamenitejših štajerskih plemiških rodbin. Pripadajo staremu plemstvu, saj so v virih izpričani že od konca 13. stoletja. Začetnik rodbine je Oto iz Hartberga, ki je leta 1290 kupil stubenberški fevd grad Herberstein blizu Gleisdorfa na avstrijskem Štajerskem. Pozneje je opustil staro poimenovanje in se leta 1320 prvič poimenoval po gradu Herberstein.

Vzpon rodbine od 15. stoletja naprej se je začel z naslovnitvijo na Habsburžane. Ko govorimo o Herbersteinih, moramo imeti pred očmi dejstvo, da je (bilo) njihovo rodbinsko drevo široko razvejeno. Posamezne veje so živele v praktično vseh deželah habsburške monarhije in tudi v širši Srednji Evropi. Zaradi razvejenosti ter obsežnosti in razpršenosti arhivskega gradiva so bili do sedaj pretežno deležni parcialnih (genealoških) raziskav, ki so deloma pomanjkljive.

Hrastovec je bil eno prvih gospostev Herbersteinov. Henrik († 1384), vnuk začetnika rodu, se je leta 1379 poročil z Ano Haško (*Haag*). Ana je kot zadnja svoje rodbine veljala za dedinjo gospodstva Hrastovec, a le v primeru, če bi njena sestra, žena Albrehta Holeneškega, umrla brez potomcev. V pet let trajajočem zakonu Henrika in Ane se je rodilo pet otrok. Od sinov je mladost preživel le Günter, ki se je leta 1406 poročil z bogato vdovo Ano Teuffenbach, roj. Eberstein. Po tej poroki je začel vpliv Herbersteinov rasti. Haški so izumrli leta 1409, a je Hrastovec po smrti Ane († 1390) prešel na Holeneške. Herbersteini so ga dobili po izumrtju Holeneških. V njihovi posesti je bil v dveh obdobjih: v prvem, daljšem med 1482–1802, in pozneje med 1915–1945.

Prvi lastnik Hrastovca iz rodbine Herberstein je bil Lenart II. (pred 1442–1511), oče znamenitega Sigmunda Herbersteina. Ker so po smrti zadnjega Holeneškega, Rajnprehta, vsi njegovi deželno-knežji fevdi postali prosti, je Lenart izkoristil priložnost in naklonjenost cesarja Friderika III. ter ga prosil, da jih podeli njemu. Cesar je prošnji ugodil, tako da je z letom 1482 gospostvo Hrastovec na Štajerskem postalo herbersteinski dedni fevd. Lenart je bil od 1465 poročen z Barbaro Jamsko (*Lueg(g)*). V tem zakonu se je rodilo devet otrok. Hrastovec je podedoval najstarejši sin Jurij IV. (1469–1528), a ga je do smrti upravljal skupaj z mlajšimi brati Janezom II. (* 1472), Sigmundom (* 1486) in Viljemom (* 1489). Do leta 1501 se je poročil z Margareto pl. Rottal in z njo imel ducat potomcev. Po njegovi smrti je Hrastovec bržčas prevzel najstarejši istoimenski sin Jurij V. (1501–1560), poznejši prvi štajerski deželni glavar iz rodbine Herberstein. Po letu 1540 je polnoletnost dosegel njegov mlajši brat Jurij Sigmund (1518–1578), ki je poznan kot oče hrastovškega gospoda Janeza Friderika. Jurij Sigmund se je poročil dvakrat; prvič pred letom 1549 z Margareto pl. Pötschach, v drugo pa s Katarino pl. Windischgrätz. V dolgoletnem prvem zakonu se je rodilo osem otrok in v drugem še ena hči.

Vejo na Hrastovcu je nadaljeval drugi najstarejši sin Janez Friderik (1551–1615). Za prvo ženo je leta 1579 izbral Uršulo grofico Thurn, po njeni smrti (1595) pa se je leta 1598 poročil z Rozino baronico Polheim († 1633). V prvem zakonu se je rodilo osem otrok, medtem ko mu naj bi druga žena povila 4 sinove. Konec 16. stoletja je Janez Friderik od vurberških gospodov Stubenbergov kupil posestva v Voličini in patronat nad cerkvijo Sv. Ruperta. Podatek je zanimiv zato, ker so si hrastovski Herbersteini pozneje tam uredili grobnico. Po smrti Janeza Friderika je Hrastovec prevzel najmlajši sin iz prvega zakona, Günter (1594–1655). Glede na vhodni portal in letnico 1616 je z večjimi predelavami gradu Hrastovec začel prav on, in to še preden se je poročil. Od leta 1622

se je v njegovem zakonu z Evo Regino grofico Starhemberg rodilo trinajst potomcev. Hrastovec je imel v posesti do smrti.

Za njim ga je prevzel sin Erazem Friderik (1631–1691). Ta se je leta 1656 poročil z Ano Regino Renato grofico Breuner (ok. 1632–1690). V tem zakonu se je do leta 1675 rodilo štirinajst potomcev. Tukaj morda velja omeniti, da je bil glavni herbersteinski veji grofovski naziv podeljen leta 1644, medtem ko so ga nekatere ostale, med njimi hrastovška z Erazmom Friderikom, uradno prejele 23. julija 1659.

V obdobju 1655–1665, torej v času takoj po Erazmovem prevzemu lastništva nad Hrastovcem, so bile izvedene obsežne grajske prezidave. Tedaj se je pozidal severni dvonadstropni trakt, tako da je kompleks dobil veliko notranje dvorišče, medtem ko je starejši južni trakt dobil samo novo fasado. Dela so bila izpeljana po načrtih italijanskih mojstrov oziroma tedaj na Štajerskem delujočega arhitekta Domenica (Della) Torreja. Leta 1668 je Erazem mdr. naročil tudi izgradnjo grajske kapele.

Februarja 1690 je Erazmu umrla žena. Na stara leta se je nato 23. maja istega leta poročil s precej mlajšo, še ne 17-letno Marijo Terezijo grofico Lengheimb. Erazem Friderik je umrl nenadoma, o čemer priča njegova oporoka s 5. februarja 1691, sestavljena tik pred njegovo smrtjo. Gospodstvo Hrastovec je imel v posesti 35 let in 6 mesecev ter ga je v tem času izboljšal. Glede na vire domnevamo, da je bil Erazem Friderik zadnji Herberstein iz hrastovške veje, ki je bil pokopan v cerkvi Sv. Ruperta v Voličini.

Za glavnega dediča je bil oporočno določen njegov očitno edini preživeli sin Karel Friderik (1675–1739). Ta se je poročil takoj po nastopu polnoletnosti – konec leta 1697 je za ženo vzel Ano Marijo Terezijo grofico Saurau. V zakonu naj bi se v obdobju 1697–1708 rodilo dvanajst potomcev.

Dolgovi na gospodstvu Hrastovec so se začeli kopičiti prav v njegovem času. Karel Friderik je prezadolženost opravičeval s katastrofo, ki jo je leta 1711 doživela njegova pristava »Schweizer-

hoff«. Tam je prišlo do pogina 96 glav živine. Njegova prošnja za triletni moratorij na plačilo upnikom ni bila odobrena. Do konca leta 1714 je nato bankrotiral. Omenja se nuja po plačevanju preživnine zanj in za njegovih tedaj šest mladoletnih otrok. Med predlogi za razrešitev perečega stanja je bilo najbolj realno sekvestriranje gospodstva in izplačilo upnikov. S tem so se v Gradcu intenzivno ubadali vsaj od 26. januarja 1715.

Od poletja 1715 se je kot potencialni kupec in poplačnik upnikov priglasil Janez Ernest grof Herberstein (1671–1726) iz t. i. glavne štajerske rodbinske linije. Do prodaje je res prišlo. O tem pričata izvoda kupoprodajne pogodbe med njim in upniki Karla Friderika grofa Herbersteina, izdana decembra 1715 in avgusta 1716, pa tudi navedba pogodbe v zapuščinskem inventarju Janeza Ernesta. Da Karel Friderik ob smrti leta 1739 ni bil lastnik Hrastovca, dokazuje tudi njegov zapuščinski inventar, kjer Hrastovec ni naveden. T. i. hrastovška veja je izumrla leta 1813, s smrtjo Janeza Leopolda (1750–1813), edinega vnuka Karla Friderika po mlajšem sinu Sigmundu Ferdinandu.

Janez Ernest je bil od leta 1704 poročen z Marijo Terezijo Šarloto Dorotejo grofico Dietrichstein (1678–1737). Ta zakon je bil še enkrat več izjemno ploden, rodilo se je trinajst potomcev. Po smrti (1726) je bil pokopan pri graških karmeličanih. Očitno so se z »novimi lastniki« končali pokopi v cerkvi Sv. Ruperta v Voličini; člani glavne linije so se dali raje pokopati v Gradcu.

Za Janezom Ernestom je lastništvo Hrastovca formalno prevzela vdova. Leta 1731 je polnoletnost nastopil njun najstarejši sin Janez Ernest ml. (1709–1780). Prav on je začel s temeljito baročno adaptacijo gradu Hrastovec, očitno po letu 1733. Tedaj so odstranili veliki stolp, nekdanji leseni mostovž pred grajskim vhom pa zamenjali z zidanim mostom. Južni trakt je ostal nedotaknjen, temeljito pa so bile prezidane dvoriščne fasade severnega trakta. Aliančna grba Herbersteinov in Trauttmansdorffov nad portalom glavnega stopnišča in na dvoriščni strani vhodnega grajskega

krila pričata, da se je prenova nadaljevala še po poroki Janeza Ernesta ml. z Marijo Jožefo grofico Trauttmansdorff leta 1738. Ta zakon je za spremembo ostal brez potomcev. Hrastovski gospod se je (lahko) namesto družini posvečal preurejanju gradu in gospostva. Umrl je po dolgotrajni bolezni leta 1780. Za njim je po nekajletni pravdi (1783) gospostvo prevzel mlajši brat, ljubljanski knezoškof Karel Janez (1719–1787), po njegovi smrti pa je lastnica postala vdova Janeza Ernesta ml. Po njeni smrti (1792) je zadnji lastnik v tem prvem obdobju Herbersteinov na Hrastovcu postal Janez Anton. Leta 1802 je Hrastovec prodal bratoma Pauer. K prodaji močnega gospostva ga je morda prisilila bolezen. Umrl je tri leta zatem, v starosti 62 let. Janez Anton je bil najbrž najmlajši preživeli sin v zakonu Janeza Gundakerja grofa Herbersteina (1710–1770) in Marije Ane grofice Schrattenbach iz glavne linije.

Strokovna ekskurzija na Ptuj:

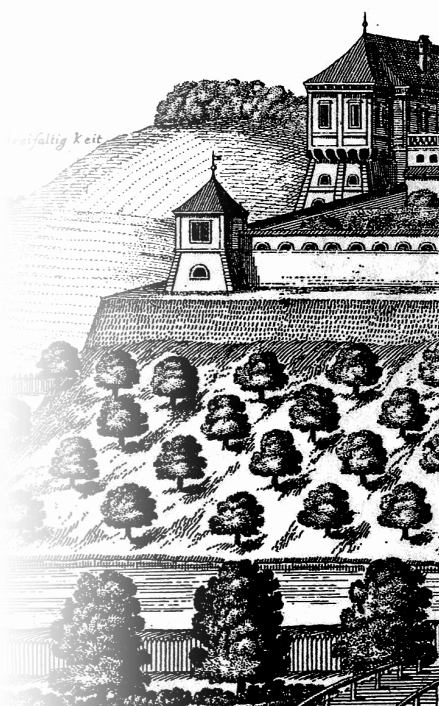
**PO SLEDEH CESARSKO-KRALJEVEGA
VOJAŠKEGA INVALIDSKEGA DOMA NA PTUJU**
(8. september 2018)

Komorno mesto Ptuj je bilo sredi 18. stoletja že daljše obdobje v resni gospodarski krizi. Nekoč pomembno trgovsko središče so prestavitev trgovine z živino z Ogrske v Benetke, številne elementarne nesreče v 17. in prvi polovici 18. stoletja, nesposobnost in korupcija mestnega vodstva ter krčevito oklepanje srednjeveške avtonomije in s tem onemogočanje razvoja kapitalističnih gospodarskih odnosov dodobra opustošili in zreducirali na raven nepomembnega provincialnega mesteca. Ko je vladarica Marija Terezija julija 1750 prispela v mesto na ogled vojaških vaj na bližnjem Ptujskem polju, jo je zatečeno gospodarsko stanje prepričalo, da mu mora pomagati, med drugim z naselitvijo vojaških upokojencev in invalidov. In res, že konec naslednjega leta so v Vojaški invalidski dom začeli prihajati prvi stanovalci. Njihovo število se je v povprečju gibalo med 500 in 600. Z njihovim prihodom je bila leta 1752 ustanovljena tudi invalidska uprava, ki je prevzela vrhovno oblast nad mestom; med drugim je postavljala mestnega sodnika in člane magistrata. Tovrstnih institucij je bilo v monarhiji vsega pet; poleg ptujске še tiste na Dunaju, v Pragi, Padovi in Trnovem.

8. septembra 2018 smo se člani SD 18 in še nekaj Ptujčanov zbrali na Zadružnem trgu, in sicer na mestu, kjer je 1. oktobra 1752 cesarsko-kraljevi tajni svetnik in predsednik vojaške invalidske uprave Janez Karel grof Chotek s spremstvom prijahal v mesto in se v vojaški paradi odpravil do Minoritskega trga, kjer mu je mestno vodstvo z izročitvijo mestnih ključev simbolično predalo oblast. Naslednji postanek je bil ob nekdanji Sauerjevi svobodni hiši (Miklošičeva ulica 6) in nekdanji lokaciji t. i. Male kasarne (danes tržnica), kjer je živela večina vojaških invalidov in upokojencev. Sledil

je krajši pohod po starem mestnem jedru do hiše na Prešernovi ulici 18 in nato še nekaj deset metrov oddaljenega nekdanjega dominikanskega samostana, kjer je bil v zadnji četrtini 18. stoletja vojaški invalidski špital (obenem je potekal tudi ogled prenovljenega samostana in najdenih novosti). Sledil je ogled najzanimivejšega arhivskega gradiva Vojaškega invalidskega doma v Zgodovinskem arhivu na Ptuj. Po ogledu gradiva je sledil sprehod na ptujski grad in ogled tamkajšnje zbirke glasbil iz 18. stoletja, še posebej vojaških bobnov. Ogled povsem novega Parka spominov (odprt 31. julija letos) oziroma nekdanjega starega ptujskega mestnega pokopališča, kjer so od leta 1754 dalje svoje poslednje počivališče dobili odsluženi vojaki in invalidi, pa je bil zaradi pomanjkanja časa predstavljen.

Dejan Zadravec

Leisefaltig keit